

<https://doi.org/10.62837/2024.2.100>

SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universitetinin
elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı
Rəşid Behbudov küç., 134
gahramanovsabuhi@gmail.com

AZƏRBAYCANÇILIQDAN AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA
(Müstəqillik dövründə azərbaycançılıq məfkurəsinin
elmi öyrənilməsinə dair)
Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan məfkurəsinin təşəkkülü tarixi və elmi öyrənilməsi təcrübəsi araşdırılmışdır. Azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olaraq Ümummilli lider Heydər Əliyev bəyan və təsbit etmişdir. Azərbaycançılıq müstəqil dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilənə qədər uzun bir yol keçmişdir. Azərbaycançılığın ideya hərəkəti və məfkurə kimi formalaşması son əsrin hadisəsi olsa da, tarixi kökləri çox qədimlərə gedir, bilavasitə Azərbaycan xalqının soykökü, tarixi, mədəniyyəti, dili, ictimai təfəkkürünün təşəkkülü və inkişaf yolu ilə bağlıdır. Bu tarix yüzillərlə ölçülür. Bu üzdən azərbaycançılıq məfkurəsinin elmi tərəfdən öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. İstər Cümhuriyyət dövründə, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində azərbaycanşünaslığın aktuallaşması xalqın taleyini təyin edən azərbaycançılıq məfkurəsi ilə əlaqədardır. Sovet dönəmində bu proses gizli olaraq, altqatda davam etmiş, sosializm cəmiyyətinin böhranı, kommunizm ideallarının süqut etməsi 1960-1980-ci illərdə milli ideologiyanın tədricən güclənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycançılıq dəyərləri sosializm dəyərlərini üstələmişdir. Bu baxımdan müstəqillik dövründə azərbaycanşünaslıq məsələləri sistemli öyrənilməyə başlanmışdır. Bu isə bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Açar sözlər: azərbaycançılıq, Azərbaycan məfkurəsi, azərbaycanşünaslıq, Ulu öndər Heydər Əliyev, milli ideologiya, türkçülük

GİRİŞ

Azərbaycançılıq – Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət ideologiyasıdır. Azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olaraq Ümummilli lider Heydər Əliyev bəyan və təsbit etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın banisi və memarıdır. O, hakimiyyətinin birinci dövründə – sovet dönəmində Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişafının təməllərini qoymuş, müstəqillik illərində isə respublikanı həmin təməllər üzərində yenidən quraraq, müstəqil dövlət kimi dünya arenasına çıxarmışdır. Azərbaycançılığın xalqın şüurunda, mənəviyyatında, bilavasitə gündəlik həyat tərzində

və praktikasında yer almasında Heydər Əliyevin tarixi şəxsiyyətinin və bu yolda usanmaz fəaliyyətinin müstəsna rolu olmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Azərbaycan və azərbaycançılıq anlayışları qədim tarixə malik olsalar da, uzun əsrlər boyu yalnız coğrafi yer adı kimi işlədilmiş, son yüzillikdən bir qədər artıq dövrdə həm də milli ideya olaraq formalaşmışdır. Azərbaycançılığın dövlət siyasətində milli ideologiyaya çevrilməsi, müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və xalqımız qarşısındakı böyük tarixi xidmətlərindən biridir” (13, s.24).

Azərbaycançılıq müstəqil dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilənə qədər uzun bir yol gəlmişdir. Azərbaycançılığın ideya hərəkatı və məfkurə kimi formalaşması son əsrin hadisəsi olsa da, tarixi kökləri çox qədimlərə gedir, Azərbaycan xalqının soykökü, tarixi, mədəniyyəti, dili, ictimai təfəkkürünün təşəkkülü və inkişaf yolu ilə bağlanır. Bu tarix isə yüzillərlə ölçülür. Bu üzdən azərbaycançılıq məfkurəsinin elmi öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Akademik Nizami Cəfərovun göstərdiyi kimi: “Azərbaycançılıq ideologiya, Azərbaycanşünaslıq elmdir...” (4, s. 3). Bu baxımdan bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq qarşısında mühüm vəzifələr durur.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycanşünaslıq elminin sistemli bir tədqiqat sahəsi kimi meydana çıxması müstəqillik illərində azərbaycançılığın dövlət ideologiyası olaraq qəbul edilməsi və milli cəmiyyətin inkişaf strategiyasının əsasında durması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə ilk fundamental tədqiqatlardan biri olan “Azərbaycanşünaslığa giriş” monoqrafiyasında akademik Nizami Cəfərov yazır: “Azərbaycanşünaslıq yalnız elmi-nəzəri, yaxud akademik bir sistem deyil, həm də get-gedə daha geniş yayılmaqda, Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinə, dünyanın müxtəlif ölkələrində, təxminən 500 min kv. km-lik ərazisi olan tarixi Azərbaycanda məskunlaşmış azərbaycanlıların dünyagörüşünə çevrilməkdə olan azərbaycançılıq ideologiyasının elmi-metodoloji əsasıdır” (3, s. 10).

Professor Rahid Uluselə görə, “Azərbaycanşünaslıq çağdaş elmimizin ana xətti”ni təşkil edir və bu sıradə “Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığa giriş” əsəri alimin “epik” fəaliyyətinin ən fundamental bəhrəsidir” (22, s. 16). N.Cəfərovun özü, ümumiləşdirdiyi, sistemləşdirdiyi, nəzəri əsaslarını hazırladığı Azərbaycanşünaslığı elmi-tarixi prosesin labüd nəticəsi bilir, o cümlədən azərbaycançılıq məfkurəsinin zəruri tələbi olaraq meydana çıxdığını qeyd edir: “Azərbaycan haqqında müxtəlif mənşəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi bu və ya digər dərəcədə elmi məlumatlar qədim dövrlərdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı, azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir” (3, s. 3).

Professor Nizaməddin Şəmsizadə “Azərbaycançılıq” adlı monoqrafiyasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “azərbaycançılıq” ideyalarının

formalaşmasını panoram edərək, azərbaycanşünaslığın yaranmasını bilavasitə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə, o cümlədən “Məhəmməd Həsən Vəliyevin (Baharlı) 1921-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan” kitabınadək azərbaycançılıq mücadilələrinin qiymətli yekunu” ilə bağlayır: “M.Baharlının “Azərbaycan” kitabı XX əsrdə azərbaycançılıq haqqında sanballı əsərlərdən biridir. Bu əsər siyasi-ideoloji kitab deyil, fəqət o, azərbaycançılığın fiziki-coğrafi və iqtisadi məsələlərini əks etdirən, Azərbaycan xalqının etnoqrafik durumundan bəhs edən konseptual tədqiqat əsəridir. M.Vəliyevin (Baharlının) “Azərbaycan” monoqrafiyası XX əsrdə azərbaycanşünaslığın əsasını qoyan dəyərli bir kitabdır” (21, s. 73).

Beləliklə, görürük ki, istər Cümhuriyyət dövründə, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində azərbaycanşünaslığın aktuallaşması xalqın taleyini təyin edən azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlıdır. Sovet dönəmində bu proses uzun illər gizli olaraq, altqatda davam etmiş, dolayısı ilə azərbaycançılıq ideyalarının sosializm cəmiyyətinə, kommunizm bayrağı altına daşınması ilə müşayiət olunmuş, qorunub-saxlanmışdır. Sosializm cəmiyyətinin böhranı, kommunizm ideallarının süqut etməsi 1960-1980-ci illərdə milli ideologiyanın tədricən güclənməsinə səbəb olmuş, Azərbaycançılıq dəyərləri sosializm dəyərlərini üstələməyə başlamışdır.

Müstəqillik illərində azərbaycançılığın dövlət ideologiyası kimi təsbit olunmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu birinci dövrdə (1969-1982-ci illər) həyata keçirdiyi geniş Azərbaycançılıq proqramı, Azərbaycanın sovetlər ölkəsində inkişaf etmiş qabaqcıl respublikaya çevrilməsi, milli-ictimai şüurun son dərəcə yüksəlməsi, Azərbaycanın dünyada tanınması və xalqın milli iftixar və intibah duyğularının oyanması faktoru da mühüm rol oynamışdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin şah əsəridir. Bu möhtəşəm əsərin möhkəm əsaslarını o, hələ keçmiş sovet hakimiyyəti illərində formalaşdırmışdı. Zəngin dövlətçilik təcrübəsi və geniş milli dünyagörüşə malik dövlət xadimi olması, cəsarətli ideyaları, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti, uzaqgörənliyi hələ Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyevin siyasi liderlik istedadını Azərbaycan cəmiyyətinə və dünyaya təqdim etmişdir” (13, s. 13).

Bununla yanaşı, Ulu öndər Heydər Əliyev istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində bir çox çıxışlarında, Azərbaycanın mədəniyyəti, tarixi, dili, ədəbiyyatı, görkəmli xadimləri, tarixi şəxsiyyətləri, ədəbiyyat klassikləri barəsində çoxsaylı nitqlərində azərbaycançılıq ideyalarını və elmi konsepsiyasını irəli sürmüş, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında şəxsiz xidmətləri olan hər bir tarixi şəxsiyyətin rolunu ayrıca vurğulamış, haqqını verməyə çalışmışdır. Bu baxımdan Ümummilli Liderin sovet dönəmində rejimin unudurmağa çalışdığı Azərbaycan xalqının böyük oğlu Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyini ölkə miqyasında təşkil etməsi, yubileydə etdiyi proqram məruzəsi və müstəqillik illərində Azərbaycan klassiki, böyük ictimai və mədəniyyət xadimi Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illiyində çıxışı və ədibin tarixi fəaliyyətinə verdiyi yüksək qiymət bariz nümunə ola bilər.

Respublika başçısı olaraq Heydər Əliyev Nəriman Nərimanovun Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu oyatmaqda ədəbi-bədii, maarifçilik və inqilabi-demokratik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, Sovet Azərbaycanının qurulmasında tarixi xidmətlərini, bunu unudurmağa çalışan rejimin də yadına salır, həmçinin Bakı şəhərində böyük ictimai-siyasi xadimə ucaldığı abidənin qarşısında: “Nəriman Nərimanov bu gün də bizimlədir. O özünün nəhəng qaməti ilə burada, qocaman Xəzərin dalgaları üzərində ucalır...” (7, s. 27) – deyərək, dolayısı ilə onu xalqına qaytarırdı. Heydər Əliyev müstəqillik illərində Sovet İttifaqının dağılması ilə özlərini qəhrəman kimi göstərən, yaxın tarixi keçmişi inkar edən dağıdıcı qüvvələrə kəskin etiraz edir, bildirirdi ki: “Son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin düşmən olmaları barədə fikirlərlə barışmaq olmaz. ...Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir. ...Tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. ...Keçmişdə yaşayıb-yaradan alimlərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz, bəstəkarlarımız böyük bir irs qoyub getmişlər. İndiki nəslin borcudur ki, bunların əsasında elmimizi, mədəniyyətimizi inkişaf etdirsinsin...” (7, s. 186-191).

Cəlil Məmmədquluzadə irsinə yüksək dəyər verən Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dövlət ideologiyası olan azərbaycançılıq formalaşdırarkən, onun bu sahədə fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir...” (7, s. 243). 1994-cü ilin dekabrında Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyində çıxışı zamanı ədibin “Cümhuriyyət” əsərini misal göstərmiş, “onun yazılarında cümhuriyyət anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik, hüquqi dövlət prinsipləri ilə bir səsləşir... Biz bu gün bu prinsiplər əsasında demokratik hüquqi dövlət yaratmaq istəyirik, demokratik hüquqi cəmiyyət yaratmaq istəyirik...” (7, s. 246) – demişdir.

Müstəqillik illərində milli ideologiyanın formalaşdırılmasında, həmçinin XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi və mədəniyyət xadimlərindən Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, həmin dövrün digər tarixi simalarının əsərlərinin çap olunması da mühüm rol oynamış, yad ideologiyaların təsirindən qurtulmaqda böyük önəm kəsb etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “Qafqasiya türkləri”, “Panturanizm haqqında”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında”, “Azərbaycan şairi Nizami” əsərlərinin vətəndə işıq üzü görməsi azərbaycançılıq ideyalarını, milli ideologiyayı gücləndirməklə yanaşı, həm də azərbaycanşünaslığın parametrləri və tarixi materiallarını ehtiva edirdi.

1990-cı illərdə və XXI əsrin başlanğıcında milli dəyərlər, tarixi təcrübə və yaddaş, habelə yeni ictimai-siyasi ideyalar işığında azərbaycançılıq məfkurəsini və azərbaycanşünaslıq konsepsiyasını sistemli ifadə etməyə çalışan bir sıra monoqrafiyalar meydana gəldi. O cümlədən “Azərbaycançılıq” monoqrafiyasının müəllifi N.Şəmsizadə: “Göründüyü kimi, əsrin əvvəllərində məhz azərbaycançılıq

başlıca istiqlal ideyası idi. İndi əsrin sonunda da istiqlal ideologiyamızın təməlində, türkçülük və islamçılıq dayanan – Azərbaycançılıq olmalıdır” (21, s. 65) – yazır, öz əsərləri (“Azərbaycançılıq ideologiyası”, 1996) ilə yanaşı, Anarın “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr”, Yaşar Qarayevin “Milli “mən” şüuru və etnik yaddaş – azərbaycançılıq”, Azad Nəbiyevin “Azərbaycançılıq – estetik dəyərdən milli ideologiyaya”, Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığa giriş”, Asif Atanın “Azərbaycançılıq – türkçülük birliyi”, Akif Hüseynovun “Ədəbiyyat və ideologiya”, Rəhim Əliyevin “Azərbaycançılıq: dünən, bu gün, sabah”, İsa Həbibbəylinin “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında”, “Möhtəşəm azərbaycançılıq dərsləri”, Nazif Ələkbərlinin “Türkçülük, yoxsa azərbaycançılıq?!”), Səlahəddin Xəlilovun “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi” və b.-nin bu istiqamətdə əsərlərini misal göstərirdi (20, s. 4).

AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev “Tarix: yaxından və uzaqdan” (17) monoqrafiyasında azərbaycançılıq konsepsiyasını ədəbiyyat tarixi materialları əsasında ən qədim mifoloji dövrlərdən orta əsrlərə və müasir dövrə qədər mərhələlər şəklində izləyir, başlıca olaraq “yaddaş” konseptinə istinad edir və müasir azərbaycançılığı “yaddaşda fırlanan tarix” kimi əsaslandırır. Alimin yanaşmasında Azərbaycan anlayışı yalnız azərbaycanlıların yaşadığı tarixi-coğrafi vətən məfhumu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda etnik türklük soykökü ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrləri bir yandan “şamançılıq və tanrıçılıq”, digər tərəfdən “zərdüştilik” təsəvvürləri ilə, ilkin orta əsrlərdə isə xristianlıq – alban mədəniyyəti qatı da üzərinə gəlməklə xarakterizə olunur, İslam dininin gəlişi ilə “vahid etnik mehvərdə” azərbaycan xalqı formalaşır.

Alim monoqrafiyada Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlərini daha çox yüksəliş – “intibah” dövrləri kimi səciyyələndirir; VII-XVIII əsrləri “sufizmlə və ürfanla aşılannmış fəlsəfə və sənət dövrləri” adlandırır, “Erkən türk təsəvvüf kulturu – yəsəvilik” – “Orta Şərqi-islam intibahı Nizami Gəncəvi” – “Türk-islam intibahı Füzuli” kimi inkişaf sırasından söz açır. Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasını Yaşar Qarayev XIX-XX əsrlər – maarifçilik hərəkatı və milli ideologiyanın meydana çıxması dövründə, tarixi dəyərlərin müasirlik ideyaları ilə bütövləşməsi amili ilə izah edir. Yaşar Qarayevin azərbaycançılıq konsepsiyası kifayət qədər sinkretik səciyyə daşıyır, Azərbaycan anlayışı ilə bağlı bütün dəyərləri ehtiva etməyə çalışır. Bu konsepsiya məhz XX əsrdə formalaşmış, üçlü düstur – “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını tarixi materiallarda reallaşdırmaq əzmini ifadə edirdi. Monoqrafiyada sovet dönməni əhatə edən “yaddaşın qorunub-saxlanması” və rejimə qarşı müqaviməti fəsiləri də yer alır. Bu baxımdan 1960-1980-ci illərdə azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasını yığcam şəkildə ümumiləşdirən səhifələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nizaməddin Şəmsizadənin “Azərbaycançılıq” monoqrafiyası da milli ideologiyanın bərpası və təşəkkül tarixini izləmək niyyətilə qələmə alınmış, qədimdən müasir dövrə qədər Azərbaycan xalqının yaşadığı özünüdərk, təfəkkür və dövlətçilik yolunu nəzərdən keçirir. Azərbaycançılığı tarixən meydana çıxan və bu gedişətdə “xalqın rolunu təsdiq və təyin edən, ona bəraət qazandıran ən parlaq və

obyektiv idealların sistemi, məntiqi məcmusu” hesab edən N.Şəmsizadə milli məfkurənin əsasında üç təməl prinsipin durduğunu irəli sürür: “Azərbaycançılıq üç təməl üzərində bərqərar olur: türkçülük, islamçılıq və vətənçilik. Bu üç təməl tarixən vəhdətdə olub, xalq bu vəhdəti həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda, nəğmələrində, bayatısında – bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə qoruyub-saxlayıb, qırılmağa, ayrılmağa qoymayıb” (21, s. 114).

Monoqrafiyada hər üç təməl prinsipini tarixən araşdıran müəllif “Azərbaycançılığın mənşəyi və təşəkkülü”nü qədim çağlarda “vətənçilik” təməli üzərində, Azərbaycanda mövcud olmuş tayfalar, tayfa birlikləri, ibtidai dünyagörüş və dinlər, mifoloji türk təfəkkürü, qədim dövlətçilik, fikir və mübarizə hərəkətləri – zərdüştilik, məzdəkizm, xürrəmilik əsasında araşdırır; “islamçılığ”ın gəlişi ilə “Azərbaycan ideologiyası üç böyük meylin vəhdətini əks etdirən – ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhuna dayanan ümummüsəlman (ümum^oərql!) fikir tərzini” nə də yiyələnir (21, s. 39) və bu kontekstdə ortaçağ türk dövlətləri və fəlsəfi fikir cərəyanları – əxilik, sufilik, hürufilikdə ifadə olunur: “Yerli və gəlmə türklərin gen və din birliyi zəminində “XII-XIII əsrlərdən sonra “türk” özünüadlandırması vətəndaşlıq hüququ qazanır” (Bünyadov Z., Azərbaycan Atabəylər dövləti. B., Elm, 1985). Məhz XIII-XIV əsrlərdən başlayan etnogenez proseslərin nəticəsində türk anlamı Azərbaycan millətinin adı kimi təfəkkürə və təkamülə daxil olur” (21, s. 46).

N.Şəmsizadə də orta əsrlər Azərbaycan intibahını “Atabəylər və Səfəvilər orta əsrlərin iki qütbü – iki tarixi zirvəsi – XII və XVI əsrlər dövlətçiliyi”ndə görür: “Bu həm də ümumşərq islam intibah ənənələri ilə türk intibah ənənələrini qovuşduran zirvələr, ədəbiyyat fakturasına çevirsək, dahi Nizami və Nəvəi-Füzuli zirvələri idi” (21, s. 93). Müasir azərbaycançılığın təşəkkülünü isə “Şərq-Qərb dəyərlərinin sintezini başlanan maarifçilik ideologiyası”nın (21, s. 47) yetişdirdiyi “imperiyaçılığa qarşı müqavimət” hərəkətində təsbit edir: “XX əsrin ilk iki onilliyində milli ideologiyanın formalaşması imperiyaçılığa qarşı müqavimət şəraitində baş vermişdir. Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrində H.Z.Tağıyev, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, H.Cavid kimi şəxsiyyətlərin imperiyaçılığa qarşı birgə fəaliyyəti sayəsində azərbaycançılığın ilkin mərhələsi yarandı” (21, s. 160). Bu ilkin mərhələnin 1920-1930-cu illərin amansız repressiyaları nəticəsində zərbələr alması və sinfi ideologiya ilə əvəzlənməsinə geniş diqqət yetirən monoqrafiya müəllifi sovet dönəmində, o cümlədən əsrin ikinci yarısı 1960-1980-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinin təzahürlərinə əsərdə yer ayırmır. Nizaməddin Şəmsizadə Azərbaycan xalqının dünəni və bugünü kimi nəzərdən keçirdiyi, təhlil və şərh etdiyi azərbaycançılıq ideologiyasını “Gələcəyi yaradan nəzəriyyə” adlandırır (21, s. 162).

Akademik Nizami Cəfərov “Azərbaycanşünaslığa giriş” monoqrafiyasında yazır: “...Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarixşünaslıqdır. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmişə elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarından, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!)

haqqında ümumi təsəvvür yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir” (3, s. 8).

Bu sahədə müstəqillik illərində, qeyd olunduğu kimi, azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarını yaradanlardan birincisi akademik özüdür. Nizami Cəfərovun problemə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığa giriş” (3) və “Azərbaycanşünaslığın əsasları” (4) monoqrafiyaları işıq üzü görmüş, buna qədər də bir sıra kitablarında (5) mövzunun bir sıra aspektlərinə nəzər yetirmişdir.

N.Cəfərov “Seçilmiş əsərləri”nin beşcildliyini (Bakı, “Elm”, 2007) hər bir cild problemin müəyyən bir sahəsini əhatə etməklə tərtib etmiş, hər birinə də metodoloji səciyyəli önsözləri yazmışdır: “Ön söz, yaxud Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemləri”, “Ön söz, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi”, “Ön söz, yaxud türkologiyanın tarixindən”, “Ön söz, yaxud Azərbaycanşünaslığın müasir problemləri” və “Ədəbiyyat siyasəti, yaxud ədəbiyyatdan siyasətə”.

Akademik Nizami Cəfərovun bütövlükdə azərbaycanşünaslıq məsələlərini ehtiva edən konseptual fəaliyyəti elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, professor Rahid Ulusel haqqında “Türkşünaslıq və azərbaycanşünaslığın dialektikası” (22) monoqrafiyasını qələmə almışdır. Akademik İsa Həbibbəyli azərbaycanşünaslığa dair tədqiqlərdən söz açarkən, xüsusən Nizami Cəfərovun bu sahədə fəaliyyətinə önəm vermişdir: “Hazırda respublikamızda azərbaycançılıq ən müxtəlif yöndən tədqiq edilib öyrənilməkdədir. Azərbaycanşünaslığın zəruri və gərəkli bir araşdırma istiqamətinə çevrilməsi müstəqil Azərbaycanın elm siyasətinin uğurudur. Bir sıra müəlliflərin, xüsusən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Nizami Cəfərovun Azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarını yaratmaq sahəsində göstərdikləri səmərəli fəaliyyəti bu elmi və siyasi-ideoloji istiqamətin əhəmiyyəti ilə yanaşı, geniş perspektivlərini, böyük imkanlarını da təsəvvür etməyə şərait yaradır” (10, s. 619).

Nizami Cəfərov azərbaycanşünaslıq konsepsiyasında başlıca olaraq etnogenez probleminə, Azərbaycan xalqının mənşəyi məsələsinə ağırlıq salır. Alim, sovet dönəmində qəsdən, ideoloji yadlaşdırma niyyəti ilə Azərbaycan xalqının soykökünün qarışıq mənşədən, yəni farsdilli, qafqazdilli və türkdilli tayfalardan təşəkkül tapması ideyasına qarşı çıxır, xalqın və millətin təşəkkülü və formalaşması prosesini türkçülük və azərbaycançılıq müstəvisində araşdırır. Ayrı-ayrı kitablarında inkişaf etdirdiyi bu elmi qənaətini, alim, “Azərbaycanşünaslığın əsasları” monoqrafiyasında bu şəkildə ümumiləşdirir: “Azərbaycan... Azərbaycanın türkləşməsi və Azərbaycan xalqının təşəkkülü”, “Azərbaycan türkcəsinin formalaşması. Ümumtürk ədəbi (yazı) dili: təşəkkülü, təkamülü, tənəzzülü”, “Qədim (ümum-) türk eposundan orta əsrlər türk-oğuz eposuna”, “Tanrıçılıqdan İslama”, “Azərbaycan intibahı: problemlər, müləhizələr”, “Azərbaycan “Koroğlu”su, yaxud türk-oğuz eposundan Azərbaycan eposuna”, “Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi”, “Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması” (4). Beləliklə, alim, konsepsiyasını Azərbaycan xalqının tarixən təşəkkülünü bütün komponentlər üzrə, sistemli şəkildə – etnogenezis, dil, epos, din, mədəniyyət, ədəbiyyat, millət, dövlət sferalarında nəzərdən keçirib çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsi ilə əlaqəli təqdim edir.

Azərbaycan türklüyünün etnogenezisini izləyən N.Cəfərov, Azərbaycan intibahı hadisəsini də İslam Şərqi və ümumtürk intibahından fərqli şəkildə, XVII-XVIII əsrlərə aid edir. Müasir Azərbaycan xalqının, ictimai-siyasi varlığının, mədəniyyətinin, dilinin, ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf tarixini bu zamandan başlamaqla heç də onun qədimliyi üzərinə kölgə salmır, əksinə bütün tədqiqatlarında ən qədim dövrdən başlayaraq Azərbaycan xalqının türk soykökü üzərində durduğunu təsbit edir. XVII-XVIII əsrlər xanlıqlar dövründə isə Azərbaycan türklüyü ümumtürk kontekstindən differensə olunur, müasir xalq və millət kimi formalaşmağa başlayır. Nizami Cəfərov azərbaycançılıq konsepsiyasını bu şəkildə qurmaqla qədim etnosun inkişafının müasir mərhələsinə diqqət çəkir, bununla da XX əsrdə təşəkkül tapan azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi yolunu izləyir.

Nizami Cəfərovun azərbaycanşünaslıq konsepsiyası, yalnız Azərbaycan xalqının etnogenezi və mədəniyyət tarixini izləməklə qalmır, həm də müasir dövrünə nəzər salmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. “Bizim bir problemimiz də ədəbiyyatımızın ideoloji məzmununu yüksəltməkdir. Ədəbiyyatımızın bugünkü vəzifəsi yaradılan əsərlərin Azərbaycan vətəndaşlarının, dövlətçiliyinin düşüncəsi səviyyəsində olmasını təmin etməkdir” (6, s. 290) – deyən alim, azərbaycançılıq məfkurəsini bilavasitə ədəbiyyat, dil, ictimai-siyasi düşüncə sferasına daşımağa səy göstərir: “Və ədəbiyyatın tarixi xalqa öz etnokulturoloji kökləri üzərində möhkəm dayanmaqda mənəvi-ideoloji kömək göstərməlidir” (3, s.34).

Göründüyü kimi, N.Cəfərovun azərbaycanşünaslıq konsepsiyasının yaranmasının ideoloji zəmini müasir dövrdə, son onillərə bağlı çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsindədir. Bu konsepsiya ötən əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli Liderin uzaqgörənliyi ilə formalaşmış milli-mədəni quruculuq və çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsi sayəsində ortaya çıxmış, müstəqillik illərində türkcülük və azərbaycançılıq ideyaları işığında konkretləşmişdir. Bu baxımdan akademik N.Cəfərovun müstəqillik illərində yazdığı əsərlər elmi və ideoloji əhəmiyyət kəsb edir. Özünün yazdığı kimi: “Heydər Əliyev XX əsrin sonlarından başlayan liderlik missiyası ilə Azərbaycanın müstəqil dövlətinin qurulmasında və xalqı, milləti bu hərəkətə səfərbər etməsində əvəzolunmaz idi... Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasında azərbaycançılıq ideologiyasının dirçəldilməsi (və ona yeni miqyas verilməsi) mühüm əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində rəsmi nüfuz qazanan, sovet dövründə isə təqib olunan bu ideologiya ardıcıl olaraq həyata keçirilməyə başladı, hətta ölkə miqyasından çıxıb ümumən dünya azərbaycanlıları üçün birləşdirici mənəvi amilə çevrildi. Və azərbaycançılıq ideologiyası yalnız romantik-simvolik bir göstərici olaraq qalmadı, Azərbaycanın Türk dünyası, İslam Dünyası və ümumən Dünya ilə əlaqələri genişləndi. Və genişlənməkdə davam edir” (2, s. 44-45).

Müstəqillik dövrü humanitar elmində azərbaycanşünaslıq problemlərinə diqqət yetirən alimlərdən biri də akademik İsa Həbibbəyliydir. Humanitar elm sahəsində universal fəaliyyəti, xüsusən ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinə dair çoxsaylı tədqiqatları (10; 11; 12; 16) bütünlükdə azərbaycanşünaslıq istiqamətində olmaqla yanaşı, akademik bilavasitə azərbaycançılıq problemini araşdırdığı “Azərbaycan

xalqının adı haqqında ilk araşdırma” (9), “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında” (10, s. 612-625), “Azərbaycançılıq konsepsiyası” (16, s. 149-159) məqalələri mövzuya dair ən mötəbər mənbə hesab oluna bilər.

İsa Həbibbəyli xalqın adında, millətin və dilinin adlandırılmasında Azərbaycan məfhumunu millətin formalaşması, milli hərəkət və milli ideologiyanın yaranması prosesləri ilə üzvi vəhdətdə nəzərdən keçirir. Alim Azərbaycan xalqının, millətinin, dövlətçiliyinin qədimliyini, İslam Şərqi və ümumtürk kontekstində tarixi inkişaf yolunu göz ardına vermədən, konkret olaraq Azərbaycan məfhumunun “azərbaycançılıq düşüncəsi” ilə bağlandığı dövr kimi “XVIII əsrdə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə” “bəzi Azərbaycan xanlıqlarının nicat yolunu kənardan dayaq axtarmaqdan daha çox ittifaqda” aradığı dövrü götürür. “Fikrimizcə, azərbaycançılıq düşüncəsinin təməli tumurcuq şəklində olsa da bu zaman qoyulmuşdur” (10, s. 612) – yazan müəllif, azərbaycançılıq məfkurəsinin sonrakı inkişafını bütövlükdə XIX əsr maarifçilik hərəkətində, “ictimai mühitdə azərbaycançılığın ilk şəfəqləri milli teatrdan və Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalardan”, “Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti – azərbaycançılığın səmasında doğan günəş”dən, təhsil və məktəb hərəkətindən görür; qeyd etdiyi kimi: “Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında yetişib formalaşmış yeni azərbaycanlı maarifçi nəsil azərbaycançılığın real daşıyıcılarına çevrildi. Bu proses Avropa və Rusiyada ali təhsil alıb ölkəyə qayıtmış maarifçi ziyalıların hesabına daha da yetkinləşdi. “Vətən dili” adlı ilk dərsləyin meydana çıxması (1881) ölkənin və millətin konkret adının müəyyən edilməsi məsələsini daha da yaxınlaşdırdı” (10, s. 613).

Bununla belə, əvvəlcə ümumən “müsəlman”, daha sonra “Qafqaz tatarları” şəklində fərqləndirilən millətin adının və dilinin konkret olaraq “Azərbaycan” məfhumu ilə bağlanmasını akademik Cümhuriyyətdən də öncə üç ədibin məqaləsində görür. Bunlardan birincisi, “Kəşkül” qəzetinin 16 noyabr 1890-cı il sayında “Azərbaycanlı” imzası ilə dərc olunan “Əvam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?” məqaləsidir (10, s. 619-621). Məqalədə ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlənir. Sadə dildə, əcnəbi ilə yerli müsəlmanın dialoqu şəklində işlənmiş məqalədə əcnəbinin dili ilə milli kimlik məsələsi irəli sürülür: “ – Şimdi bildim ki, siz nə millətsizsiniz. Siz tatar deyilsiniz. Sizə tatar deyən qələt edir. Tatar Krımda, qazanda olan müsəlmanlardırlar. Sizin millət Azərbaycandır. Sizin diliniz, adətiniz, xasiyyətiniz tatarlarınızından başqadır...”

– Həqiqət əvvəl dəfədir eşidirəm ki, bizə Azərbaycan deyirlər. Eşitmişəm ki, İranda, Arazın o tayında bir Azərbaycan adlı məmləkət var.

– Bəli, o məmləkətin tayfası siz ilə bərabər Azərbaycan millətidir. Siz qədim tayfasınız. Sizin tarixnamələrdə neçə-neçə hekayətləriniz var. Təəccüblüdür ki, sizin özünüzdün bu əhvalatlardan xəbəriniz yoxdur...” (10, s. 621).

“Azərbaycanlı” imzasının qəzetin təsisçisi və redaktoru Cəlal Ünsizadəyə aid olduğunu əsaslandıran İsa Həbibbəyli məqaləni “azərbaycançılıq idealının ilkin zəruri başlanğıcı”, “Azərbaycan ziyalılarının milli kimlik uğrunda apardığı mübarizənin real bəhrəsi” (10, s. 616) kimi qiymətləndirir.

İkinci məqalə, Məhəmmədəğa Şahtaxtlının 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində rus dilində çıxan “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” (19) yazısıdır. Məqalədə böyük maarifçi “Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi”ni əsaslı dəlillərlə izah edərək, real təklif irəli sürür: “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusiyanın payına düşmüş Adərlidcan (Azərbaycan) mahalı – indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərqi yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar” (10, s. 623).

Akademik İsa Həbibbəyli “məqalənin mükəmməl savada, dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik olan kamil bir ziyalı tərəfindən yazıldığı”nı, “Məhəmmədəğa Şahtaxtlının azərbaycançılığa dair elmi-nəzəri görüşlərindən doğrulduğunu”nu qeyd edərək, “azərbaycanşünaslığa böyük töhfə” (10, s. 616-617) adlandırır.

Nəhayət, İsa Həbibbəyli “ölkədə azərbaycançılıq sahəsində axtarıqların, çalışmaların, düşüncələrin qiymətli yekunu” olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1917-ci il 27 noyabr sayında dərc etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsini (18) göstərir: “Nəhayət, azərbaycançılıq ideyası mətbuatda böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan” məqaləsi ilə kamala çatır” (10, s. 617).

Bütün ictimai-siyasi və bədii yaradıcılığı azərbaycançılıqdan ibarət olan Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsini İsa Həbibbəyli yalnız ədibin “publisistikasının şah əsəri” kimi deyil, “milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifesti”, “Azərbaycan coğrafiyasının vətəndaş yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilməmiş nadir publisist xəritəsi”, “müstəqil və demokratik Azərbaycan uğrunda mübarizənin publisist himni” kimi səciyyələndirir, eyni zamanda “hər bir azərbaycanlı üçün həmişəlik mənalı bir ana dili, milli coğrafiya və tarix dərslisi” (10, s. 617) adlandırır.

Çağdaş Azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülündə mühüm yerini nəzərə alaraq, İsa Həbibbəyli hər üç məqaləni müasir oxucu auditoriyasına yenidən təqdim edir və hər üç məqalədə ilk siyasi gündəmə gələndən parçalanmış deyil, vahid, bütöv Azərbaycandan söhbət getdiyini görürük: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

– Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

– Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.

– Dilim nə dilidir?

– Azərbaycan dilidir.

– Yəni Vətənim haradır?

– Azərbaycan vilayətidir.

Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, Vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

– Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun...” (10, s. 624).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq qayəsi və mübarizəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyasına gətirib-çıxaran “Azərbaycan qayəsi” ilə həmahənglik təşkil edir. İsa Həbibbəyliyə görə: “Vətənçilik, milli müstəqillik və dirçəliş, tarixi ərəzilərin bərpası, ana dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ölkədə milli-demokratik cəmiyyətin qurulması kimi məsələlər Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Qüdrətli yazıçı bu qəbildən olan ideyalarını daha geniş şəkildə 1919-cu ildə qələmə alınmış “Anamın kitabı” dramında əks etdirmişdir” (10, s. 618). Cəlil Məmmədquluzadəni “təkcə mətbuatda yox, həm də ədəbiyyatda Azərbaycançılıq məfkurəsinin qüdrətli ideoloqu” kimi təqdim edən müəllif, məqalədə “Anamın kitabı” pyesinin azərbaycançılıq qayəsini açmaqla, əsəri “milli ədəbiyyatımızın mükəmməl Azərbaycannaməsi” adlandırır (10, s. 618).

Akademik İsa Həbibbəyli məqalələrində azərbaycançılıq məfkurəsinin sovet dönəmində də ədəbiyyatda inikas olunduğu, rejimlə mübarizəni ehtiva etdiyini göstərir (“Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü” – bax: 11, s. 307-341), təsadüfi deyil ki, konsepsiyasında son sovet dönəmini “Milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm (1960-1980-ci illər)” kimi təqdim və təhlil edir (11, s. 342-394).

Akademik İsa Həbibbəyli böyük bir yol qət etmiş azərbaycançılıq məfkurəsinin qələbəsi və reallığa çevrilməsini Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərində görür və təsbit edir: “Azərbaycançılıq anlayışı milli siyasi müstəvidə özünün ən yüksək ifadəsini Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasəti sayəsində tapa bilmişdir. Məhz görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev çoxəsrlik tariximizdə ilk dəfə olaraq azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideologiyası səviyyəsinə çatdırmağa nail olmuşdur. Uzaqgörən müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində artıq azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının vahid milli amalına çevrilmişdir” (10, s. 619).

Azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarının intişar tapmasında akademik İsa Həbibbəylinin 2020-ci ildə Moskvada çap olunan “Literatura, vremya, sovremennost” (“Ədəbiyyat, zaman, müasirlik”) kitabında (16) yer almış “Konsepsiya azerbaydjanstva” (“Azərbaycançılıq konsepsiyası”) məqaləsi (16, s. 149-159) də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rus oxucularına təqdim olunan bu kitabda akademik əsas tədqiqat obyektini Azərbaycan, onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ümumən azərbaycançılıqdır. İsa Həbibbəylinin ali niyyəti Azərbaycanı bütün dünyada tanıtmadır. Bu məqsədlə müəllif “Konsepsiya azerbaydjanstva” (“Azərbaycançılıq konsepsiyası”) məqaləsində artıq ideyadan reallığa çevrilən azərbaycançılığın postulatlarını yeddi bənddə: “I. Azərbaycançılıq ideologiyası; II. Azərbaycan xalqı; III. Azərbaycan dövlətçiliyi; IV. Azərbaycan dili; V. Milli-mənəvi dəyərlər; VI. Azərbaycan ədəbiyyatı; VII. Azərbaycanşünaslıq” şəklində

(16, s. 153-156) müfəssəl şərh edir. Bununla da akademik İsa Həbibbəyli son yüzillərdə müasir Azərbaycan varlığını, azərbaycançılıq məfkurəsinin ideyadan ideologiyaya və gerçəkliyə çevrilməsi proseslərini dünya elminə nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, müstəqillik dövründə Azərbaycanşünaslığın əsaslarının və elmi prinsiplərinin yaranması humanitar elmin müxtəlif sahələrində sonrakı inkişafa da rəvac vermişdir. Son illərdə Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə dair azərbaycanşünaslığın informasiya bankını və metodoloji imkanlarını artıran yeni monoqrafiyalar, elmi əsərlər yazılmış, çap olunmuşdur. O cümlədən Həsən Həsənovun Azərbaycanın eradan əvvəl birinci minillikdə dövlətçilik tarixinə nəzər salan və “Azərbaycan” adının transformasiyasını zəngin xarici mənbələr əsasında izləyən “Makedoniyalı İsgəndər və Atropat. Ölkənin Azərbaycan adı altında yüksəlişi haqqında”; Nizami Cəfərov, Vüqar Sərdarov, Altay Cəfərovun “Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları”; İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya”; Məmməd Əliyevin “Bədi təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi”; Mübariz Yusifovun “Nizamidə Azərbaycançılıq”; Rahid Uluselin “Türkşünaslıq və azərbaycanşünaslığın dialektikası” monoqrafiyaları (15) son on ildə azərbaycanşünaslıq elminin uğurlarından xəbər verir.

NƏTİCƏ

Müstəqillik illərində azərbaycançılıq ideyası fikir işi, arzu və istək olmaqdan çıxaraq, real və qüdrətli məfkurəyə çevrilmiş, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideologiyası kimi milli cəmiyyətin azad inkişafı ilə yanaşı, bütün dünya azərbaycanlılarını öz ətrafında birləşdirə bilmişdir.

Heydər Əliyev yolunun ardıcıl davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli Liderin azərbaycançılıq siyasətini bütün istiqamətlərdə davam etdirmiş, yeni müasir Azərbaycan modelini irəli sürmüşdür. Bu, heç bir xarici təsir və yabançı ideologiyalara uymadan, xalqa, torpağa, Vətənə, milli-mənəvi dəyərlərə, azərbaycançılıq məfkurəsinə söykənən müstəqil Azərbaycan yoludur. Xüsusən Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi, xalq-dövlət-ordu birliyi nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi, Qarabağ torpaqlarının qaytarılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpa olunması bu siyasətin nə qədər doğru olduğunu sübut etmişdir. Dünya azərbaycanlılarının Şuşada keçirilən V qurultayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bizi əsrlərboyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur. Bu gün bu məsələyə çox böyük diqqət göstərilir. Bu gün qloballaşan, çətinliklərlə üzləşən dünyada milli dəyərlərimiz bizim dövlətçiliyimizin təməlini təşkil edir. Bizim dövlətçiliyimizin çox möhkəm ideoloji əsasları vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayaqımızdır” (8).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında” Sərəncamında Ulu Öndərin azərbaycançılıq məfkurəsinin həyata keçməsində əvəzsiz rolu və tarixi xidmətləri xüsusi qeyd olunur: “Xalqımızı vahid

amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin əlamətdar hadisələrinin müntəzəm qeyd edilməsi ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə sahib qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında yerləşən tolerantlıq məkanı kimi geniş şöhrət qazanması Heydər Əliyevin mükəmməl quruculuq proqramının tərkib hissəsi olmuşdur” (1).

“Heydər Əliyev İli”ndə Ulu Öndərə həsr olunmuş onlarla monoqrafiya və kitabın, yüzlərlə məqalənin işıq üzü görməsi azərbaycançılıq məfkurəsi və Azərbaycan qayəsi yolunda dahi şəxsiyyətin geniş və hərtərəfli fəaliyyətini işıqlandırmaqla yanaşı, son yarım əsrdə ümumən milli ideologiyanın insanların və cəmiyyətin şüuruna yol tapması, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi görüşlərini formalaşdırması tarixini tədqiq edib-öyrənmiş, azərbaycanşünaslıq elmini daha da zənginləşdirmişdir. O cümlədən Heydər Əliyev və ədəbiyyat mövzusunda mühüm monoqrafiya və tədqiqatlar (14) 1960-1990-cı illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinin öyrənilməsinə böyük təkan və töhfələr vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 29 sentyabr 2022-ci il – Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi (president.az)

2. Cəfərov Nizami. Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı. Bakı, “İrfan”, 2012

3. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002

4. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, Pedaqogika, 2005

5. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, “Yazıçı”, 1991; Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995; Cəfərov N. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998; Genezisdən tipologiyaya. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999; Cəfərov N. Eposdan kitaba. “Maarif”, 1999; Cəfərov N. “Kitabi-Dədə Qorqud”da islama keçidin poetikası. Bakı, “Elm”, 1999; Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfqləri. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2001

6. Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı, “Elm”, 2007

7. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Nitqlər, məruzələr, çıxışlar. Bakı, “Ozan”, 1999

8. Əliyev İlham. Dünya azərbaycanlılarının V qurultayında nitqi. 22 aprel 2022-ci il. “İlham Əliyev Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında çıxış edib”. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi (president.az)

9. Həbibbəyli İsa, Əlişanoğlu Tehran, Əsgərli Əlizadə, Akimova Elnarə, Bağırılı Aygün, Həsənova Lalə. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. 2 cildə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 2019; Kərimli Teymur.

- Heydər Əliyev və klassik irs. Bakı, 2023; Quliyev Vilayət. Heydər Əliyev və Azərbaycan klassik ədəbi irsi. Bakı, 2023; Əlişanoğlu Tehran. Azərbaycançılıq oçerkləri. Heydər Əliyevin 100 illiyinə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023
10. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrələşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Elm”, 2019
11. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan xalqının adı haqqında ilk araşdırma. “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 noyabr 2005-ci il
12. Həbibbəyli İsa. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri 10 cildə, II c. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017
13. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007
14. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2013
15. Həsən Həsənov. Makedoniyalı İsgəndər və Atropat. Ölkənin Azərbaycan adı altında yüksəlişi haqqında. Bakı, TEAS Press, 2017; Nizami Cəfərov, Vüqar Sərdarov, Altay Cəfərov. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016; İsa Həbibbəyli. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı, “Elm”, 2020; Məmməd Əliyev. Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018; Mübariz Yusifov. Nizamidə Azərbaycançılıq. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012; Rahid Ulusel. Türkünəsləşmə və azərbaycanşüənəsləşmənin dialektikası. Bakı, AzAtaM, 2015
16. Qabibbəyli İsa. Literatura, vremya, sovremennost. M., “Xudojestvennaya literatura”, 2019
17. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, “Sabah”, 1996
18. Məmmədquluzadə Cəlil. Azərbaycan. // Həbibbəyli İsa, Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 623-625
19. Şahtaxtılı Məhəmmədəğa. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? // Həbibbəyli İsa, Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 622-623
20. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycançılıq. Bakı, “Nurlan”, 2006
21. Şəmsizadə Nizaməddin. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı, “Elm”, 2008, s. 8-185
22. Ulusel Rahid. Türkünəsləşmə və azərbaycanşüənəsləşmənin dialektikası. Bakı, AzAtaM, 2015

SABUHI GAHRAMANOV

**FROM AZERBAIJANISM TO AZERBAIJANOLOGY
(On the scientific study of the ideology of Azerbaijaniism in the period of
independence)**

Summary

The article researches the historical and scientific study of the formation of Azerbaijani ideology during the independence period. National leader Heydar Aliyev declared and established Azerbaijaniism as the main idea of the independent state of

Azerbaijan. Historically, Azerbaijanism has come a long way until it became the ideology of our independent statehood. Although the formation of Azerbaijanism as an idea movement and ideology is a phenomenon of the last century, its historical roots go back to ancient times, and it is directly connected with the origin, history, culture, language, formation, and development of the social thinking of the Azerbaijani people. This history is measured over hundreds of years. From this point of view, the necessity of a scientific study of the ideology of Azerbaijanism emerges.

The actualization of Azerbaijani studies, whether during the Republic period, during the Soviet period, or the years of independence, is directly related to the ideology of Azerbaijanism, which determines nation's fate. During the Soviet period, this process continued secretly, in the lower layer, the crisis of the socialist society, and the collapse of the ideals of communism led to the gradual strengthening of the national ideology in the 1960s and 1980s. The values of Azerbaijanism have surpassed the values of socialism. In this regard, during the period of independence, the issues of Azerbaijani studies began to be systematically studied. This sets significant tasks for the social and humanitarian sciences, including literary studies.

Keywords: *Azerbaijanism, Azerbaijani ideology, Azerbaijanology, Great leader Heydar Aliyev, national ideology, Turkism*

САБУХИ ГАХРАМАНОВ

**ОТ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА ДО АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ
(к вопросу об изучении идеологии азербайджанизма в период
независимости)**

Резюме

В статье исследуются вопросы научного изучения и истории формирования идеологии азербайджанизма в период независимости. Азербайджанство как главенствующая идея независимого азербайджанского государства была провозглашена и утверждена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Перерождение азербайджанства в идеологию независимого государства претерпело исторически длительный путь. Хотя формирование от идеи до идеологии азербайджанства складывалось за последнее столетие, но исторические корни этого процесса уходят в далекое прошлое, что непосредственно связано с происхождением азербайджанского народа, его историей, культурой, языком, зарождением и развитием социального мышления. Этот путь измеряется столетиями. Исходя из этого налицо выявляется необходимость научного изучения идеологии азербайджанства. Актуализация азербайджановедения находится в прямой взаимосвязанности с определяющей судьбу народа идеологией азербайджанизма, будь то в период АДР, либо в советский период или же в период независимости. Этот процесс, проходящий скрытно в советский период, подспудно продолжался. Кризис социалистического общества,

крушение идеалов коммунизма привели к постепенному усилению национальной идеологии в 1960-1980-е годы. Ценности азербайджанизма превзошли ценности социализма. В данном контексте в период независимости стали систематически изучаться вопросы азербайджановедения. Все это ставит важные задачи перед общественными и гуманитарными науками в целом, в том числе и литературоведением.

Ключевые слова: *азербайджанство, азербайджанская идеология, азербайджановедение, Великий лидер Гейдар Алиев, национальная идеология, тюркизм*

Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov